

Historische banden

Wanneer men het gebied tussen Katwijk en Zwammerdam, Hillegom en Benthuizen, met historische ogen bekijkt, valt op dat deze streek altijd veel onderlinge samenhang heeft gekend. Ondanks de verscheidenheid binnen de regio, heeft men altijd veel met elkaar te maken gehad en was men in hoge mate van elkaar afhankelijk. Die gezamenlijke geschiedenis begon al in prehistorische tijden. Rijnland was de naam waaronder dit gebied bekend stond.

Vroege geschiedenis

De (Oude) Rijn is een belangrijk verbindend element in de streek. De oude Rijnmond kent al een lange bewoningsgeschiedenis, van Noordwijk (Northgo) en Noordwijkerhout tot Wassenaar Zuid en van de kust tot Alphen en Zwammerdam. Rond de voormalige loop van de Rijn zijn overal vondsten gedaan van kleine nederzettinkjes op de oever- en strandwallen: dit gebied was in de midden- en late ijzertijd voor West-Nederland relatief dicht bewoond. Echte dorpen waren er echter nog niet.

Pas met de komst van de Romeinen ontwikkelden zich wat grotere nederzettingen bij de legerplaatsen Zwammerdam, Alphen, Matilo, Valkenburg, Katwijk. De Rijn vormde de grens van het Romeinse Rijk, maar archeologische vondsten maken duidelijk dat er contact was met de inheemse nederzettingen ten noorden van de rivier. De Rijn was niet alleen een grens, maar ook een verbindingsweg waarover vrachtscheepjes voeren, terwijl aan de zuidoever de Romeinse legerweg de verschillende plaatsen verbond.

Hoewel er na het vertrek van de Romeinen sprake was van een zekere ontvolking, bleef de streek in de vroege middeleeuwen een belangrijke bewoningsconcentratie in Holland. Van de vijf in Holland gevonden grafvelden uit de zesde tot achtste eeuw, bevinden er zich drie in deze regio: Katwijk, Rijnsburg en Koudekerk. Het gebied was een van de drie kerngebieden, waaruit in de tiende en elfde eeuw het graafschap Holland ontstond, niet voor niets in 1064 nog aangeduid als het graafschap 'circa horas rheni' ('rond de Rijn'). Wellicht is zelfs de naam van het graafschap uit deze streek afkomstig: misschien lag 'Holtland' bij Koudekerk. In ieder geval werd Holland rond 1100 de naam van het graafschap, terwijl voor dit kerngebied de naam Rijnland in gebruik raakte.

Tot de ver in de elfde eeuw was Rijnsburg als marktplaats en steunpunt van de Hollandse graven de belangrijkste plaats van Rijnland. Kerkwerve (Oegstgeest) was van belang voor de kerstening van het gebied. Zo werden de kerken in Warmond, Leimuiden en Rijnsaterwoude hiervandaan gesticht. Deze en andere plaatsen in de omgeving ontstonden toen men in de vroege middeleeuwen begon met de ontginning van de woeste gronden in dit gebied. Vanaf de Rijnoever werd de wildernis (Wilnis!) bedwongen.

In de elfde eeuw verschoof het centrum van de streek meer landinwaarts, waar tussen grafelijke burcht en hofstede een nieuw regionaal marktcentrum ontstond, Leiden, dat in de dertiende eeuw stadsrechten kreeg. Leiden werd de hoofdplaats van Rijnland, een gebied dat nu ook een bestuurlijke betekenis kreeg. De grenzen van Rijnland eindigden bij die van de omringende steden en graafschappen: Haarlem, Amsterdam, het Sticht (Utrecht), Woerden, Gouda, Rotterdam en Delft.¹ Voor dit gebied stelde de graaf een baljuw aan, die vanuit Leiden opereerde.

De waterhuishouding binnen dit gebied dwong de 24 dorpen (of 'ambachten') tot verdere samenwerking, met name toen de oude Rijnmond verzandde en afwatering langs die weg onmogelijk werd. Rond 1226 werd daarom het Hoogheemraadschap Rijnland opgericht. Er kwamen een dam bij Zwammerdam (op de grens met het Sticht) en afwateringssluizen bij Spaarndam.

¹ Oorspronkelijk maakte ook 'het dorp' 's Gravenhage en de stad 's Gravesande deel uit van Rijnland.

Het werkgebied van het Hoogheemraadschap was deels groter dan het baljuwschap (Haarlem en Gouda hoorden erbij), maar het deel ten zuiden van wat nu Leidschendam is, hoorde bij een ander waterschap, Delfland. Ook het bestuur van het Hoogheemraadschap Rijnland vestigde zich in Leiden.

Leiden in Rijnland

De nieuwe stad Leiden werd zo het bestuurlijk en juridisch centrum van Rijnland. Het ontwikkelde zich ook tot het economische centrum van de streek. De Leidse markten werden de belangrijkste voor de wijde omgeving. De jonge stad groeide echter vooral toen het zich ontwikkelde als nijverheidscentrum (textiel). Ook dat had tal van consequenties voor de rest van Rijnland.

De economische bloei van Leiden én de bijzondere rechten die stadsbewoners genoten, lokte veel bewoners van het platteland. Ondernemende boerenzonen en landloze plattelanders uit Rijnland trokken naar de stad. Veel edelen vestigden zich eveneens in Leiden en combineerden het bestuur van hun ambacht of leengoed met een zakelijke of bestuurlijke carrière in de stad. Voorbeelden van Rijnlandse geslachten die deel uit gingen maken van de stedelijke elite, zijn de families Van der Does (Leiderdorp), Van Poelgeest (Koudekerk), Van der Dobbe (Nieuwveen) en Van Alphen. In een latere fase verwierven rijke Leidse burgers zich rechten – en landgoederen – in Rijnland.

In de zeventiende eeuw versterkte de stad Leiden haar positie in de directe omgeving door de ambachtsheerlijkheid van enige plaatsen in de omgeving te kopen. Ook rijke Leidse burgers deden dit, zoals Cornelis Sprongh, die de heerlijke rechten van Hoogmade verwierf. Cornelis was katholiek en Hoogmade was een van de katholieke enclaves in de regio. Jaarlijks verzamelden welgestelde katholieke Leidenaars zich voor een feestelijk samenzijn in Hoogmade, waar men niet te maken had met de beperkingen die een protestants stadsbestuur opwierp. Daarnaast verwierven veel rijke Leidenaren zich in de zeventiende en achttiende eeuw buitenplaatsen, waar ze een deel van het jaar doorbrachten. Dergelijke buitens waren overal langs de Rijn, tot aan Alphen, te vinden. De achttiende eeuw was echter ook een tijd waarin de Leidse nijverheid achteruitging. Trokken Rijnlanders in de middeleeuwen naar Leiden, in de achttiende eeuw vestigden ook minder draagkrachtige Leidenaren zich liever in Leiderdorp, Voorschoten, Woubrugge, Hoogmade of Roelofarendsveen.

Naast migratie had de bloei van Leiden – eerst in de middeleeuwen, later in de zeventiende eeuw – meer gevolgen voor Rijnland. In de eerste plaats moest de bevolking gevoed worden, wat een groeiende afzetmarkt voor Rijnlandse vissers, veehouders, landbouwers en groente- en fruittelers betekende. In de tweede plaats betekende de groei van Leiden een vraag naar grondstoffen. Dat betrof niet zo zeer de wol – die al snel uit Engeland gehaald werd – als wel brandstoffen (voor de huishoudens, de wolververijen en de brouwerijen) en bouwmaterialen. Naast stimulering van de Rijnlandse visserij, landbouw, veeteelt én nijverheid, leverde de opkomst van de Leidse textiel echter ook belemmeringen op. Vanaf het eind van de vijftiende eeuw gebruikte de stad haar macht en invloed om mogelijke concurrentie op het gebied van de nijverheid in de omgeving tegen te gaan. Textielnijverheid buiten de Leidse stadsmuren werd verboden. Wel was er buiten de stad ruimte voor nijverheid die men vanwege de overlast niet binnen de veste wilde hebben, zoals kalkbranderijen en lijmfabrieken. Daarnaast had Leiden nog een meer algemene verzorgende betekenis voor Rijnland. Voor de dagelijkse zaken kon men wel in het dorp terecht, voor duurdere of meer bijzondere aankopen moest men naar de stad. Tot na de Tweede Wereldoorlog was dat in de eerste plaats Leiden. Dat gold evenzeer voor bepaalde diensten. Een notaris was tot de negentiende eeuw in vrijwel geen Rijnlandse gemeente buiten Leiden te vinden. Voor cultuur kon men tot ver in de twintigste eeuw alleen in Leiden terecht. Notabelen vonden elkaar in gezelschappen, die meestal Leiden als zetel hadden. Zo telde (en telt nog steeds) het Leidse Departement van de Maatschappij voor Nijverheid en Handel (opgericht 1777) leden en bestuursleden in

Noordwijkerhout, Wassenaar, Alphen (Samson!) en zelfs Boskoop. Een van de eerste ondernemingen die door dit gezelschap werd gesteund was de Compagnieschap in 'Hazaartwoude' (1785). In de moderne tijd werden ook nutsbedrijven belangrijk. Al in 1927 betrokken alle gemeenten in Rijnland (inclusief Hillegom, Wassenaar, Zwammerdam, Boskoop en Waddinxveen) elektriciteit van de Stedelijk Gas- en Lichtfabrieken in Leiden.

Rijnlandse landschappen

Binnen Rijnland kunnen we een aantal gebieden onderscheiden. Leiden was tot de Tweede Wereldoorlog de enige echte stad, met veel industrie en een universiteit. De Rijn vormde de as van het gebied – ook als belangrijke scheepvaartroute – en op de oevers vond men door de eeuwen heen een mengeling van nijverheid (vooral bouwmaterialen), buitenplaatsen en tuinderijen. Aan de kust lagen de vissersplaatsen Katwijk en Noordwijk, die de regionale markt van zeevis voorzagen. In de rest van Rijnland waren veeteelt, land- en tuinbouw het belangrijkste, al werd dat ten oosten van de lijn Haarlemmermeer – Leidschendam eeuwenlang gecombineerd met turfwinning. Deze verschillende onderdelen kenden de nodige samenhang, nog los van het feit dat men behoorde tot van één rechtskundig, bestuurlijk en waterschapkundig gebied.

De opkomst van de Hollandse steden, te beginnen met Leiden, stimuleerde de ontwikkeling van steen- en pannenbakkerijen en kalkbranderijen, die van Katwijk tot voorbij Alphen langs de Rijn te vinden waren. Voor de productie van stenen en de dakpannen gebruikte men de aanwezige kleigrond; voor de kalk vooral schelpen, die geleverd werden door de vissersplaatsen aan de Rijnlandse kust.

De steden (en de steenbakkerijen en kalkbranderijen) hadden veel turf nodig, vóór de komst van steenkool de meest gebruikte brandstof. Turf – het 'bruine goud' – viel in de Rijnlandse veengebieden ruimschoots te winnen. Van Roelofsarendsveen tot Nieuwkoop ten noorden van de Rijn en van Zoeterwoude tot Waddinxveen ten zuiden ervan, werd daarom in de middeleeuwen het veen afgestoken. In de zeventiende eeuw werden de laatste resten via 'slagturven' gewonnen. Daardoor ontstonden uitgestrekte waterplassen die in de achttiende eeuw via inpoldering deels weer teruggewonnen werden. Zo ontstond het kenmerkende landschap met polders, veenweiden en waterplassen, dat zich uitstrekt over de Leidse regio, de huidige Rijnstreek en verder oostwaarts, het Groene Hart. De landwinning ging overigens in de twintigste eeuw nog door: Nieuwkoop gebruikte Leidse stadsafval en baggerslib om rietlanden om te zetten in nieuw landbouwareaal.

Agrarische activiteiten – veeteelt, land- en tuinbouw – voerden verder de boventoon binnen Rijnland. Gestimuleerd door de ontwikkeling van de stad, waren deze al vroeg in de middeleeuwen gericht op productie voor de markt. Al snel reikte deze markt (veel) verder dan de regio. Bij de handel van vee en landbouwproducten speelden de Leidse markten en veilingen eeuwenlang een belangrijke rol.

Met name de betekenis van de Leidse veemarkt – en de verwante boter- en kaashandel – is altijd erg groot geweest, van de middeleeuwen tot aan de opheffing ervan in 2001. Te voet of per schuit – in de loop van de twintigste eeuw steeds vaker met de auto – voerde men het vee uit héél Rijnland naar de deze markt. Dit gold overigens niet voor de paardenhandel, waarvan de markten in Voorschoten en Valkenburg de centra waren.

Dat de directe betekenis van Leiden voor de veehouderij in Rijnland zich niet beperkte tot de nabije regio, bleek ook bij de invoering van de Vleeskeuringswet in 1922. Leimuiden en Rijnsaterwoude vielen onder de Leidse Keuringsdienst, terwijl later met Hazerswoude (en Wassenaar) een privaatrechterlijke overeenkomst werd getroffen.

Leiden was lang evenzeer een centrum van de handel in groente en fruit. In de negentiende eeuw kreeg dit nog een extra impuls door de opkomst van de Leidse conservenfabrieken, een extra afzetmarkt voor de Rijnlandse telers. Al kreeg de Leidse groenteveiling in de twintigste eeuw concurrentie van de veiling in Alphen aan de Rijn, er waren en bleven ook kwekers uit bijvoorbeeld Alphen, Koudekerk en Hoogmade actief.

De Rijnlandse land- en tuinbouw benutte bovendien vóór de komst van de kunstmest (ca. 1900) ook het Leidse stadsvuil ('poortmis') en baggerslib én Katwijks visafval als mest. Het westelijk deel van het grote landbouwgebied sloeg eind negentiende eeuw een bijzondere weg in. Omdat ook hier veel klei was afgestoken voor de steenproductie, verarmde de grond en gingen veel landeigenaren over tot het verbouwen van bloembollen. Zo ontstond een apart cultuurlandschap, de Bollenstreek.

Rijnlandse infrastructuur

De verschillende plaatsen in Rijnland waren met elkaar verbonden door landweggetjes en een beperkt aantal grotere wegen. De (zuidelijke) Rijnsoever was sinds de Romeinse tijd de belangrijkste weg die Rijnland doorsneed. Een noord-zuid-verbinding liep in de vroege middeleeuwen door Leiden, waar lange tijd ook de enige brug over de Rijn lag: het onderhoud daarvan was tot ver in de dertiende eeuw de gezamenlijke verantwoordelijkheid van alle Rijnlandse ambachten.

De belangrijkste verkeerswegen waarlangs men de andere dorpen of de markt in de stad bereikte, waren echter de waterwegen. Er ontstond een uitgebreid netwerk van scheepvaartverbindingen binnen Rijnland. Met name de bewoners van De Kaag specialiseerden zich als regionale (en interregionale) vervoerders. In de achttiende eeuw telde Rijnland een nauwsluitend netwerk met 53 veerdiensten, die de dorpen met Leiden en met elkaar verbonden. In de loop van de negentiende eeuw werden de zeil- en trekschuiten vervangen door stoomboten. Verschillende stoomrederijen, deels opererend vanuit Leiden, deels uit andere plaatsen in de regio, verzorgden tot in de twintigste eeuw het transport van personen en goederen van Katwijk tot Bodegraven en van Hillegom tot Gouda (en verder). Hierbij voegde zich in de loop van de negentiende eeuw het railverkeer. Nadat in 1842 Leiden was aangesloten op de spoorlijn Den Haag – Haarlem, werd in 1878 een spoorwegverbinding tussen Leiden en Woerden geopend – overigens ondanks felle tegenstand van Rijnlandse boeren. Nadat in het westelijk deel van Rijnland vervolgens een tramnetwerk werd ontwikkeld, volgde in het begin van de twintigste eeuw een aantal spoorwegverbindingen rond de Haarlemmermeer. Daarop waren ook Leiden, Leimuiden en Alphen aangesloten. De Haarlemmermeerspoorwegen werden rond 1935 echter weer opgeheven, mede door de concurrentie van de autobus. De andere spoorlijnen – die indertijd meer stations in de Bollen- en Rijnstreek aandeden – vormden met de tramverbindingen (en de waterwegen) tot na de Tweede Wereldoorlog een degelijke regionale infrastructuur. Het bestaan van deze netwerken van scheepvaart- en railverbindingen door de eeuwen heen, benadrukt nogmaals de samenhang die Rijnland altijd gekend heeft.

Afkalving, verbrokkeling en voortgezette samenhang

'Rijnland' is geen constante grootheid. Er is sprake van een zekere afkalving van het gebied sinds de negentiende eeuw. In het zuid westen liet Den Haag zich gelden en kwamen eerst Leidschendam en Zoetermeer en na de Tweede Wereldoorlog ook Wassenaar binnen het verzorgingsgebied van de residentie. In het zuid oosten vergrootte Gouda haar invloed richting Boskoop en Waddinxveen. Wat resteert van het oude Rijnland wordt gevormd door de regio's Holland Rijnland (Duin- en Bollenstreek en de Leidse regio) en Rijnstreek. Daarbinnen trad een zekere verbrokkeling op. Dat begon in het westen met de opkomst van de bollencultuur. Vooral vanaf de jaren zestig ontwikkelden Alphen aan de Rijn en Katwijk zich naast de Leidse agglomeratie tot zelfstandige steden met een eigen verzorgingsgebied. Ook het voorzieningenniveau van andere plaatsen groeide. Met de ontmanteling van het tramwegnet en de opheffing van verschillende spoorwegstations na de Tweede Wereldoorlog verdween een deel van de vervoersinfrastructuur die Rijnland verbonden had. Met name in oostelijke richting ontbraken lange tijd alternatieven in de vorm van adequate doorgaande verkeerswegen.

Dat wil niet zeggen dat alle samenhang verdween. Gewezen is al op de keuringsdienst, de nutsbedrijven, de veemarkt en de groenteveiling. Sinds 1922 functioneert er ook één Kamer

van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland. Bij discussies over gewestvorming en provinciale herindeling lanceerde de Kamer van Koophandel eind jaren zeventig het plan om een provincie Leiden-Alphen te creëren, wat illustreert dat wat het bedrijfsleven betreft de Rijnlandse samenhang nog steeds actueel was. Nieuwe vormen van bestuurlijke afstemming en samenwerking ontstonden – bijvoorbeeld in zake de politie, de arbeidsvoorziening en de GGD.²

De voornaamste verandering met betrekking tot het verleden is dan ook dat de dominante positie van Leiden verdwenen is en dat het vroegere Rijnland niet meer beschreven kan worden als het ‘verzorgingsgebied’ van die stad. Deze verandering heeft zich vooral in de laatste vijftig jaar voltrokken.

² Hierbij is ook de Goudse regio betrokken.
